

**ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ЄЛИСАВЕТГРАДА:
ЗАСНУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ДОЛЯ**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І.	
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	5
РОЗДІЛ ІІ.	
БУДІВНИЦТВО ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ	
У ЄЛИСАВЕТГРАДІ В СЕРЕДИНІ ХVІІІ –	
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	10
РОЗДІЛ ІІІ.	
ДОЛЯ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ МІСТА	
У РАДЯНСЬКИЙ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД	21
ВИСНОВКИ.....	25
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	27
ДОДАТКИ.....	30

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки великою популярністю користуються регіональні дослідження. Мікроісторія поступово перетворюється в окремий напрямок. Усе більше науковців звертається до проблем, пов'язаних з історією політичних, соціально-економічних, релігійних та культурних процесів в окремо взятому регіоні.

На нашу думку, історія православної церкви м. Єлисаветграда другої половини XVIII – початку XX століття є малодослідженою, а тому потребує серйозного комплексного вивчення. Більшість джерел, які містять інформацію щодо окресленої теми потребують детального опрацювання та введення до наукового обігу. Це дозволить комплексно та неупереджено підійти до вивчення історії православної церкви у Єлисаветграді. Нині церковна історія міста на Інгулі перебуває поза увагою професійних істориків-дослідників. До цієї теми часто звертаються журналісти місцевих видань, але їхні доробки далекі від істини. Виходячи з цього, сьогодні постала нагальна потреба ґрунтовного та неупередженого дослідження історії православної церкви в Єлисаветграді.

Об'єктом дослідження є православні храми збудовані в Єлисаветграді у другій половині XVIII – на початку XX століття.

Предметом дослідження є процес будівництва православних церков у Єлисаветграді та їхня історична доля.

Територіальні межі дослідження обумовлені межами міста Єлисаветграда другої половини XVIII – початку XX століття.

Хронологічні рамки дослідження: друга половина XVIII – середина XX століття. Точніше нижня хронологічна межа визначається 1755 р. Саме тоді на території фортеці Святої Єлисавети (попередниці міста) було збудовано Троїцьку церкву – перший в історії Єлисаветграда храм. Верхній хронологічний рубіж точніше визначається 50–60-ми роками XX століття та

обумовлений необхідністю показати долю того чи іншого храму в радянський час.

Мета роботи полягає у проведенні комплексного аналізу проблем, що стосуються історії православної церкви м. Єлисаветграда-Кіровограда другої половини XVIII – середини XX століття. Для розв’язання поставленої мети нами визначено наступні **завдання**:

- проаналізувати стан і ступінь вивчення проблеми в історіографії;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- визначити передумови появи православних церков у місті;
- охарактеризувати процес будівництва церков у Єлисаветграді;
- визначити долю міських храмів у радянський час.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що запропоноване дослідження є першою спробою цілісного вивчення історії православної церкви у Єлисаветграді в окреслений час.

Практичне значення роботи полягає в тому, що зібраний та узагальнений матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані в нашій подальшій науково-дослідній роботі, під час проведення уроків у школі, а також в гуртковій роботі зі школярами. Історії окремих православних церков Єлисаветграда можуть бути представлені в краєзнавчих та періодичних виданнях нашого міста.

Структура роботи. Дослідження складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія православної церкви в Єлисаветграді є унікальною та неповторною. Історіографія обраної для дослідження проблеми сягає XIX століття і значною мірою торкається розбудови церковної мережі у Російській імперії. У цьому плані Єлисаветград побіжно згадується у ряді робіт, але ці згадки носять фактографічний характер. Детальніші відомості з історії православних церков міста зустрічаються в нарисі з історії міста авторства єлисаветградського міського голови О. М. Пашутіна [22]. Його *“Исторический очерк г. Елисаветграда”* – це унікальний опис міста, який торкається періоду від заснування фортеці Святої Єлисавети до кінця XIX століття [22]. Олександр Миколайович Пашутін обіймав посаду єлисаветградського міського голови у 1878 – 1905 рр. Саме за його врядування місто набуло піку свого розвитку і стало одним із знакових на Півдні України [22, с. 10]. Нарис тривалий час був єдиним доступним джерелом з історії Єлисаветграда (Кіровограда, Кропивницького).

З-поміж інших сторінок з історії міста автор не оминув увагою й історії православних храмів. У виданні вміщено перелік та короткий опис усіх найбільших церков збудованих у місті до кінця XIX століття [22, с. 286-291].

Після жовтневого перевороту 1917 року і подальших подій в тому числі й в Україні до влади прийшов режим, який заперечив право на релігійне життя й спробував підпорядкувати усе ідеології, сформульованої В. І. Леніним та партійною верхівкою РКП(б)-ВКП(б). Встановлення влади атеїстів, які розгорнули широкомасштабну війну проти церкви, на вивченні окресленої нами теми позначилося встановленням табу на її дослідження. Це привело до того, що на момент проголошення незалежності України в

Кіровограді не було жодної краєзнавчої розвідки з історії церкви у Єлисаветграді. Відповідні дослідження відновилися лише після 1991 року.

Першим ґрунтовним дослідженням з історії православних церков Єлисаветграда стала книга-альбом *“Спасо-Преображенський собор”* (2005 р.), упорядкована та підготовлена до видання В. І. Левицьким та О. В. Чудновим. Ця книга присвячена історії храму та його сьогоденню. Текст складений на основі архівних документів, записів та спогадів священнослужителів, метричних книг. Окрім, історії храму у праці подано також опис реліквій, роботу недільної школи, кліру, розповідається про приїзд у місто різних церковних ієрархів. Книга доповнена рідкісними фотографіями, які зберігались у приватних колекціях і не виставлялися на широкий загал [25].

У 2012 році світ побачила книга *“Кафедральный собор Рождества Пресвятой Богородицы”* на честь 200-ліття собору. У ній також окрім детальної історії собору описано і те, чим храм живе в умовах сучасності. Автори видання наголошують на мізерній кількості доступних джерел, на відсутності об’ємного видання з історії храму, тому дана праця є першою та унікальною. Більшість матеріалу для цього видання зібрав та узагальнив краєзнавець Олександр Мануйлов [15].

20-ті роки минулого століття стали фатальними для церкви в СРСР. В. І. Ленін та його однодумці вважали, що релігія це лише засіб, яким можна задурити голову простим робітникам, справжнім будівничим комунізму і можливість багатим управляти бідними. Коли почався голод на Поволжі уряд організував кампанію спрямовану на вилучення церковного майна на користь голодуючих. Звичайно ж кошти від продажу церковного майна використовувалися далеко не для боротьби з голодом. Саме антицерковна політика та її втілення в життя в Центральній Україні лежить в основі ґрунтового дослідження І. Д. Петренка *“Невідомі війни. Церква й держава на Кіровоградщині в 20–60-х роках ХХ століття”* [23]. У цій роботі автор у

регіональному вимірі проблеми зачепив і історію церков Єлисаветграда-Зінов'ївська-Кірово-Кіровограда.

Окрім цього дослідження, І. Д. Петренко є автором книги *“Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр.”* [24], в основі якої лежать документи Державного архіву Кіровоградської області періоду німецької окупації краю 1941 – 1944 рр. У книзі представлений цілий розділ про церковне життя на Кіровоградщині у 1941-1944 роках. Автор повідомляє, що в роки нацистської окупації релігійне життя в Україні, а з тим і в нашому місті, пожвавилось. На думку дослідника, в основі цього лежить ставлення німців до питання релігії. На користь цього він наводить цитату з висловлювання Еріха Коха: *“В Україні, точно як і в Німеччині, кожен може вірити по своєму. Нами допускається будь-яка релігія і церковний напрям, якщо вони лояльні до німецької адміністрації... Суперечки церковних напрямів між собою, а саме щодо релігійних питань, нас не цікавлять”* [13, с. 233].

Обидві роботи І. Д. Петренка для нашого дослідження цінні тим, що дозволяють говорити про долю православних церков Єлисаветграда в радянський період історії нашого міста.

Нині найбільш авторитетним дослідником історії церкви Південної України XVIII – XIX століття є І. І. Лиман. Його фундаментальне монографічне дослідження *“Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття”* [18] є знаковим для розуміння проблем, пов'язаних з особливостями будівництва та функціонування церков в регіоні в окреслений час.

Дотичні відомості з досліджуваної теми містяться у роботі А. В. Макідонова *“До світської та церковної історії Новоросії (XVIII – XIX століття)”*. Праця базується на матеріалах щодо заселення Південної України. Автор описав життя старообрядців, які проживали на території Єлисаветграда.

Як бачимо, окремі сторінки з історії православних церков Єлисаветграда вже були представлені на рівні наукових та краєзнавчих досліджень, але цілісної картини щодо порушеної проблеми історикам і краєзнавцям відтворити ще не вдалося. На нашу думку це ускладнюється тим, що більшість церковних документів з храмів Єлисаветграда, а також листування з Синодом другої половини XVIII століття згоріли під час пожежі у місті 1798 року [22, с. 38].

Виходячи з цього, перспективними для розробки нашої теми є не лише історико-краєзнавчі дослідження з історії православної церкви в Єлисаветграді, а й вивчення її джерелознавчої бази.

Пропоноване дослідження базується в основному на опублікованих джерелах [3; 4; 5; 7; 10; 11], а також на деяких матеріалах, які нам вдалося відшукати в Державному архіві Кіровоградської області [6; 9].

Опубліковані джерела за темою нашого дослідження, як правило містять інформацію про дату будівництва того чи іншого храму, про людину або групу людей, які виділили гроші на зведення церкви, які займалися організаційними питаннями будівництва, визначенням місця будівництва і т.д. Разом із тим у таких документах можна зустріти інформацію про перебудови храмів, про добудови притворів, про церковне начиння, про цінні церковні речі, книги, ікони подаровані храмам, про поховання поряд з церквами. Більшість цих документів опубліковані у XIX – на початку XX століття. З-поміж них варто згадати матеріали до історії церков Південної України зібрані й опубліковані Гавриїлом Розановим [3; 11] та Феодосієм Макаревським [10]. Документи або документальні відомості з історії церков підготовлені та опубліковані згаданими вище авторами можна охарактеризувати як паспорти церковних об'єктів, що включають інформацію про час і місце побудови храму, про меценатів, про церковне начиння, про перших священників. Також серед опублікованих документів варто охарактеризувати матеріали, що свого часу побачили світ завдяки Й.-А. Гільденштедту [4], Ф. Єленевському [5] та А. Пивовару [7]. Їхні

матеріали відкривають завісу таємничості щодо побудови Єлисаветградського Успенського кафедрального собору – однієї з перших церков на території форштадту Поділ (нині центральна частина міста), розкривають деякі маловідомі факти з історії цього та інших храмів, містять відомості про священнослужителів, а також про хронологію будівництва церков.

Серед архівних матеріалів маємо описи найбільших храмів, що свого часу були окрасою міста [9]. Окрім цього, дані документи допомогли уточнити деякі дати з історії ремонту, будівництва церковних об'єктів господарського призначення (підвали, торгівельні лавки, цегляні огорожі) та загального стану того чи іншого храму. В метричних записах Успенського кафедрального собору нам вдалося відшукати інформацію про мецената Івана Красноглазова, який виділяв кошти на його будівництво, що також є цікавим для нашого дослідження.

В цілому характеристика історіографії проблеми та джерельної бази дослідження може свідчити, що тема пропонованої роботи є актуальною та перспективною для наукового вивчення. Перспективним є не лише дослідження історії православної церкви Єлисаветграда в заявлених хронологічних рамках, а й пошук та уведення до наукового обігу історичних джерел (насамперед писемних), котрі дозволятимуть розвивати та поглиблювати вивчення окресленої теми.

РОЗДІЛ II

БУДІВНИЦТВО ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ У ЄЛИСАВЕТГРАДІ В СЕРЕДИНІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Історія Єлисаветграда тісно пов'язана з історією колонізації Південної України у середині – другій половині XVIII століття. Попередницею міста стала фортеця Святої Єлисавети закладена у червні 1754 року на правому березі річки Інгул. Закладення 18 червня 1754 року [22, с. 3] і подальше будівництво цієї твердині відбувалося згідно спільного Указу правлячого Сенату та імператриці Єлисавети Петрівни від 11 січня 1752 року. Командував побудовою фортеці інженер – полковник Людвіг Іоанн Менцеліус [22, с. 3–4]. Новозбудована фортеця була зразком фортифікаційного мистецтва XVIII століття, мала форму правильної шестикутної зірки (шість бастіонів). Була оточена валами та ровами. Фортеця мала троє воріт: Троїцькі (головні) Пречистенські та Всесвятські [27]. Кожен із шести бастіонів мав власне ім'я: Святого Петра; Святої Катерини; Святого Олексія; Архистратига Михаїла; Святого Апостола Андрія Первозваного; Святого Благовірного Олександра Невського [27].

У 1755 році для потреб гарнізону, який дислокувався у фортеці Святої Єлисавети була збудована дерев'яна церква на честь Святої Живоначальної Трійці. Її послугами користувалися також жителі форштадта (передмістя). Церква була невеликою і знаходилася в центрі внутрішньої частини фортеці, сьогодні на цьому місці стоїть пам'ятний хрест. З моменту її зведення отримала статус соборної, тобто головної. Мала вигляд одноповерхового будинку з двома невеликими куполами на даху [27].

Першим настоятелем храму став протоієрей Іоанн Орловський, якого призначив київський митрополит Тимофій [27]. У 1755 році Сенат видав указ про будівництво нової кам'яної церкви на території фортеці за рахунок державної казни [27]. Автором проекту мав стати Олександр Віст, який з

1755 року був головним архітектором Сенату. Віст мав розробити внутрішній план церкви, оздоблення та скласти кошторис. Але початок будівництва було відкладено до виходу спеціальної резолюції. З цього приводу О. М. Пашутін писав “... на построение в крепости новой каменной церкви по повелению Императрицы Екатерины II было отпущено 10 000 рублей, но сумма эта осталась не израсходованной в виду того, что постройка новой каменной церкви была приостановлена впредь до особой резолюции, указом полученным из Новороссийской губернской канцелярии в 1766 году” [22, с. 14].

З освяченням кам'яної Успенської церкви на території форштадту, яка значно перевершувала старий дерев'яний фортечний храм, у 1800 році Троїцька церква втратила статус соборної [27]. Поступово стара будівля почала руйнуватися і у 1813 році у ній було припинено богослужіння. Через три роки церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці була розібрана, а будівельні матеріали з неї були передані в містечко Рівне (нині село Рівне, Новоукраїнського району Кіровоградської області), де з них було побудовано Миколаївську церкву [27]. На місці старої церкви у 1889 році було побудовано каплицю для відспівування небіжчиків з міської лікарні, яка діяла на території фортеці.

Церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці була збудована в період створення фортеці і тривалий час була головним храмом для всіх православних мешканців форштадту, а згодом і міста. До нашого часу не дійшли зображення церкви, а про її вигляд ми можемо судити лише з описів у писемних джерелах. Більшість документів, які стосувалися історії Троїцького собору були знищені під час пожежі 1798 р., у Державному архіві Кіровоградської області метричні книги цього храму відсутні.

У 1755 році жителі форштадту “Поділ” вирішили облаштувати власну церкву на честь Успіня Пресвятої Богородиці, яку вони купили в слободі Федорівка [3, с. 5]. Справа в тім, що на території т. зв. Польської України православні священники, які не бажали миритися з політикою польської

шляхти, довго не затримувалися. Залишившись без власних приходів, священики переходили на територію Задніпров'я, яка не контролювалася поляками, де займалися будівництвом церков, які потім продавали. У той час у Задніпрських місцях не було ані власних архітекторів, ані майстрів будівництва. Користуючись з цього, жителі Єлисаветградського Подолу й придбали такий храм в названій вище слободі. У середині 50-х років XVIII століття Успенську церкву було збудовано на вулиці Преображенській [22, с. 38].

З часом стара дерев'яна церква почала руйнуватися і було прийнято рішення збудувати нову. Джерелом фінансування були пожертви прихожан, які були надто мізерними. Тому священик Успенського собору Дмитро Смолодович, звернувся до єпископа Переяславського і Бориспільського Іова з проханням благословити зведення нового храму. Власними силами містяни змогли збудувати храм наполовину, витративши при цьому 2300 рублів [3, с. 5]. Після того, як закінчилися кошти прихожан, було прийнято рішення збирати пожертви з всієї єпархії. З цієї метою Д. Смолодович 15 вересня 1778 року подав звернення архієпископу Словенському та Херсонському Євгенію з проханням надати книгу для запису пожертв для завершення будівництва. 25 вересня владики видав схвальну резолюцію. Більше того, Євгеній видав грамоту від 18 жовтня 1778 р., в якій звертався до небайдужих православних з проханням про матеріальну допомогу [22, с. 286].

26 червня 1781 року Дмитро Смолодович подав у Єлисаветградське духовне правління повідомлення, що нова вже трюхопрестольна церква (престоли в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, Святого Миколая та Святої великомучениці Варвари) абсолютно готова, тому просить благословення на її освячення. 7 серпня 1781 року була видана резолюція з позитивною відповіддю [3, с. 5]. Церкві дозволялось провести обряд освячення на старих антимінсах (прямокутний плат з особливими зображеннями покладання Христа до гробу, має невелику зашиту кишеню, куди вкладені частинки святих мощів) [3, с. 5]. 28 серпня 1781 р. Успенська церква була освячена.

“В историко-хронологическом описании церквей епархии Херсонской и Таврической” сказано, що цей дерев’яний храм було знищено внаслідок пожежі у 1788 році, а на її місці збудований новий кам’яний на пожертви полковника Івана Красноглазова, який був нібито збудований у 1798 році. З приводу цього маємо уточнити, що храм Успіння Пресвятої Богородиці у Єлисаветграді був збудований не виключно згаданим вище Іваном Красноглазовим.

У метричній книзі Єлисаветградського Успенського Собору, яка зберігається в Державному архіві Кіровоградської області, ми знайшли записи про дату смерті Івана Красноглазова, якого: *“6 мая 1794 года. Погребал Дмитрий Смолодович раба Божия **Ивана полковника Красноглазова. Лет ему от роду 60**”* [6, Арк. 21 зв.]. Це вказує на те, що не лише він займався будівництвом храму. Не міг цим займатися і його батько Федір, який помер 18 березня 1785 року [6, Арк. 198 зв.]. Виходячи з цього, можемо зробити висновок, що новий кам’яний храм добудовувала дружина Івана Красногласова – Анна, яка померла у 1800 році у віці 65 років [6, Арк. 248 зв.]. До того ж, із записів О. М. Пашутіна відомо, що донька Анни і Івана Красноглазових вже після їхньої смерті займалася внутрішнім оздобленням церкви, але через слабке здоров’я цю справу не довела до кінця [22, с. 287].

Новий храм було освячено у 1800 році. Собор в ім’я Успіння Святої Богородиці перевершував, як архітектурна споруда, не лише храми Херсонської єпархії, а й більшість у Російській імперії. Про його масштаби ми можемо дізнатися з архівного документу *“Протокола собрания губернского правления и переписка с гражданами губернаторами о передаче городов южного поселения военного ведомства в гражданское ведомство. Сведения о состоянии передаваемых городов. План г. Елисаветграда”*. З приводу храму у документі сказано: *“Собор во имя Успения Пресвятой Богородицы, каменный с колокольнею в одной связи и кладовою для хранения церковных вещей и под нею два выходных погребов покрыты железом. Длина*

постройки – 24,3 сажня¹; Ширина – 12,7 сажня; Высота от цоколя и до карниза – 11 сажень. Построен в 1798 году” [9, Арк.61 зв.]. Окрім цього, з цитованого документу відомо, що у 1801 році до собору Успіння Пресвятої Богородиці було перенесено духовне правління [9, Арк. 61 зв.], а в 1836 році навколо нього було збудовано огорожу: “на каменном фундаменте из тростей. Длина – 26,5 сажень; Ширина – 38,5 сажень” [9, Арк. 62]. Ініціатором і спонсором робіт був церковний староста, купець Чернявський [9, Арк. 63].

Російський імператор Микола I неодноразово приїздив до Єлисаветграда на військові огляди. О. М. Пашутін повідомляє, що під час одного із своїх приїздів імператорська родина відвідала і Успенський собор: *“Их Императорския Величества Государь Император и Государыня Императрица, Его Императорское Высочество Наследник Цесаревич и Великие Князья Георгий Александрович и Владимир Александрович, прибыв в Елисаветград 26-го августа изволили милостиво принять на железнодорожном вокзале от представителей городского общества, земства и дворянства хлеб-соль, а затем проследовали в Успенский собор, где были встречены всем местным духовенством с архиепископом Никанором во главе; после краткой литургии Их Императорския Величества отбыли в приготовленное для Их Величеств помещение в здании бывшей военной прогимназии”*[22, с. 89-90].

У Єлисаветграді від самого його заснування проживало багато греків. Це пов'язано з указом Єлисавети Петрівни про переселення на територію Нової Сербії народів, що переїхали до Російської імперії. Таким чином, на північ від фортеці Св. Єлисавети з'явилася солдатська слобода, яка пізніше отримала назву передмістя Бикове, від прізвища капітана, який керував будівництвом. Згодом у межах цієї слободи осіли греки, які займалися торгівлею і мали своїх старшин. Через це слобода Биково ще мала назву “Грецьке передмістя”.

---

¹ Сажень – давньоруська одиниця вимірювання відстані, дорівнює 2,134 метра, 1924 році вийшов з ужитку

Осілі в межах Єлисаветграда греки просили дозволу на відкриття церкви, де вони могли б проводити богослужіння рідною мовою. У 1761 році греки почали підготовку до будівництва. Для проведення робіт були запрошені майстри із Ніжина, де на той час вже була грецька церква [15, с. 18]. Коли церква була майже збудована ієромонах Ігнатій Папазовл отримав дозвіл проводити у її стінах обряди, які не потребували освяченого престолу. 25 вересня 1766 року преосвященний Гервасій благословив освячення середнього престолу на честь ікони Володимирської Божої Матері [15, с. 18]. Збудований храм був дерев'яний, двоглавий, в середині мав дерев'яний посріблений іконостас. Цілий рік в неосвяченій церкві ніс службу Ігнатій Папазовл, але через хворобу змушений був піти. У 1767 році настоятелем храму став грек Відалід, але через кілька місяців він засумував за батьківщиною і таємно покинув місто. Після цього в храмі служили священники з руських церков. У 1769 році Єлисаветградська провінція стала жертвою нападу кримських татар під орудою Керім-Гірея. Василь Логовік, який був священником в селі Аджамка, після її спалення, поселився неподалік фортеці. Він звернувся до старости грецької церкви з пропозицією зайняти посаду священника в його церкві та проханням надати церковний будинок. Логовік сподобався грекам, тому його служба продовжилась. Єдине йому не подобалось, що церковними коштами розпоряджалися ктитори², а священник не тільки немає доступу до них, але і працює, як “найманий робітник”. Тому він вирішив провести “церковну революцію” і домогтися права розпоряджатися фінансами та церковним майном. Грекам це не сподобалось. Вони посилалися на грецькі церкви Ніжина та Києва, де все майно належало ктиторах. У 1765 році вони обрали старшин, які виконували функції органу самоуправління грецької общини. Але у 1777 р. орган втратив свої повноваження, а до початку XIX ст. у приході церкви греків не залишилось зовсім [15, с. 23].

---

² Ктитор – особа, за рахунок якої збудовано або відремонтовано храм

У 1784 році в приході Грецької церкви нараховувалось 208 дворів і 1040 прихожан. Варто зазначити, що прихожанами цієї церкви була сім'я М.І. Кутузова, про що свідчать записи у метричних книгах [15, с.24].

Станом на початок ХІХ століття стара дерев'яна церква вже була не придатною для проведення служб. На кошти прихожан біля неї було закладено новий трьохпрестольний храм з бічними прибудовами. Це була друга кам'яна церква у Єлисаветграді. Храм освятили у 1812 році на честь Володимирської ікони Божої Матері. Ліва прибудова названа на честь пророка Іонна, а права – на честь великомучениці Катерини [15, с. 27]. Через 16 років біля храму було збудовано дзвіницю з двома церковними будинками. У новозбудований храм було перенесено архів Троїцької церкви.

За даними уже згадуваного *“Протокола собрания губернского правления и переписка с гражданами губернаторами о передаче городов южного поселения военного ведомства в гражданское ведомство. Сведения о состоянии передаваемых городов. План г. Елисаветграда”* ми можемо дізнатися масштаби новозбудованої кам'яної церкви. Зокрема, в документі сказано, що *“Церковь Владимирской Божьей Матери (1812 года) в ширину по этому же документу 12,3 сажень; в длину – 9,3; высота – 10,5 сажень”* [9, арк 62 зв.]

У 1898 році коштами та зусиллями церковного старости Крамаренка було збудовано кам'яну огорожу навколо храму [22, с.287]. На території Володимирської церкви знаходився невеликий некрополь, де ховали священнослужителів та ктиторів. Даний некрополь нараховував 21 поховання. На сьогоднішній день дослідниками встановлено імена 20 похованих в огорожі храму [15, с. 55-56].

У Грецькій церкві було багато заможних прихожан, які не шкодували власних коштів для благоустрою храму. Серед них найактивнішим був вище згаданий церковний староста, купець Онуфрій Крамаренко. У 1847 році Крамаренко задумав побудувати в межах огорожі кам'яні торгові лавки, які б приносили додатковий прибуток церкві. Про намір церковного старости було

повідомлено Херсонського архієпископа Гавриїла, який в свою чергу 29 березня 1848 р., надіслав листа Командиру 2-го Резервного кавалерійського корпусу генералу від кавалерії барону Д. Є. Остен-Сакену з проханням дозволити будівництво [15, с. 60-61].

Д. Є. Остан-Сакен дав схвальну відповідь і доручив Єлисаветградському будівельному комітету скласти план фасаду лавок. Але для втілення задуманого, був потрібен дозвіл імператора. 3 листопада 1848 року з Департаменту військових поселень Військового міністерства надійшов лист-відповідь, в якому повідомлялось: *“Государь Император, находя совершенно неприличным, что бы лавка какого рода бы они ни были, находились в церковной ограде, решительно изволил это воспрепятствовать. Вследствие чего предоставит купцу Крамаренко избрать другое место для постройки сих лавок...”* [15, с. 61]. Онуфрій Крамаренко виконав волю імператора і оголосив про намір збудувати церковні лавки через дорогу, навпроти церковної огорожі. На початку ХХ ст. при церкві Володимирської ікони Божої Матері була відкрита приходська школа.

У районні Биково була ще одна дерев'яна церква – на честь Знамення Пресвятої Богородиці. Точна дата будівництва її не відома, оскільки всі документи пов'язані з храмом згоріли під час пожежі 1798 року. Якщо вірити повідомленням О. М. Пашутіна, ця церква була зведена в Єлисаветграді другою – після Троїцької [22, с. 287]. Вона також була дерев'яною.

У 1864 році було прийнято рішення на місці дерев'яного храму збудувати кам'яний. Будівництво церковного приміщення тривало дуже довго. Нове приміщення храму було збудовано коштом купця Дем'яна Кученка в пам'ять про спасіння царської сім'ї від загибелі 17 жовтня 1888 року. Збудована з цегли церква була освячена 28 вересня 1893 року. Церква була трьохпрестольною, у межах церковної огорожі знаходився будинок для притчу та приміщення для церковно-приходської школи. Будівництво обійшлося у 80000 рублів [22, с.287]. В народі Знаменівська

церква вважалася кладовищенською, оскільки діяла на території Биківського некрополю міста Єлисаветграда.

За даними церковних відомостей в 1787 році за рахунок православних жителів передмістя Ковалівка у його межах було збудовано дерев'яну церкву. 19 жовтня 1790 року священник Успенського собору Дмитро Смолодович освятив храм на честь Покрова Пресвятої Богородиці. У 1824 році купець Петро Щедрін вирішив збудувати на місці дерев'яного храму кам'яний. У новому храмі планувалося додати два престоли – Вознесіння Христа Спасителя та апостола Петра. Після смерті Щедріна будівництво продовжили за рахунок казни комісії, що займалася будівництвом палацових будівель: *“На окончательную отделку казной употреблено 10 551 р”* [22, с. 287] Храм збудований у російсько-візантійському стилі і був завершений у 1849 році. Для Покровської церкви була виділена велика земельна ділянка, на її території відбувалися поховання священнослужителів. Колишній дерев'яний храм було перенесено на кладовище за залізничною дорогою (сьогодні це приблизно територія школи №29) зібрано й названо на честь ікони Божої Матері *“Усіх скорботних радість”*.

У подорожніх записках Олександр Афанасьєв-Чужбинський описав свій візит до Ковалівської церкви: *“Ще раніше я був попереджений, що образи цього храму писані у С.-Петербурзькій академії мистецтв, а від того, як любителя живопису, перший вихід мій із квартири був у цю церкву. Дійсно, дві місцеві ікони, Спасителя та Богоматері з предвічним немовлям, заслуговують особливої уваги, як вірністю малюнка та чистотою оздоб, так і прозорістю тіла, яке наближеністю до натури прикувало мій зір. Колорит цих картин ефірний, і чим більше вдивляєшся в них, тим більше дивує точність втілення думки художника, який, здається, хотів зобразити не земну плоть, а змінену для вічного життя. Приваблює також і образ чудотворця Миколая, особливо своїм драпіруванням; розкішна біла риза угодника так, здається, і сяє сріблом. Ковалівська церква – трипрестольна, і*

легкої, вельми красивої архітектури. На площі цього храму, на захід, знаходиться палац, приваблива та велика споруда, з обпаленої цегли, в три поверхи”[26].

Під час перебування у фортеці Святої Єлисавети Потьомкіна Григорія Олександровича, старообрядці отримали власну дерев’яну церкву в ім’я Преображення. 22 серпня 1788 року церква була освячена корсунським ігуменом Іосафом, який був захисником старообрядців, на старому антимінсі [25, с. 203].

Храм так само, як і Успенська церква був зруйнований під час пожежі у Єлисаветграді. У 1805 році на тому ж місці заклали новий цегляний. Будівництвом керував протоієрей Кіндрат Парфьонов [25, с. 204]. У 1806 році незважаючи на те що, церква була наполовину збудована, стався обвал. Протоієрей Кіндрат Парфьонов звертався до всіх владних інстанцій у пошуках “спонсора”. У 1807 році імператор Олександр I видав наказ про виділення Парфьонову одноразової допомоги на суму 1000 руб.[25, с. 204]. Будівництво відновилося і 9 лютого 1813 року нову церкву було освячено на честь Преображення Господнього. Вартість робіт становила – 62 110 руб [22, с. 289]. Храм був п’ятикупольний з дзвіницею Архітектурний стиль споруди фахівці оцінюють, як ранній класицизм. При храмі була однокімнатна церковна лавка, яка побудована у 1852 році на кошти купця Єгора Щегарцова [22, с. 289].

У Єлисаветграді в районі сучасної вулиці Полтавської було найстаріше кладовище. Поряд з ним у 1772 – 1773 роках була збудована дерев’яна церква на честь Святих першопрестольних апостолів Петра і Павла. У 1805 році стара церква стала не придатною для богослужіння, тому за ініціативою купця Микити Проніна було побудовано новий храм. До 1850 року церква була приписаною до Успенського кафедрального собору, а опісля отримала статус самостійного храму. У 1860 році на кошти купця Герасима Романченка було закладено нову кам’яну церкву у неоруському стилі. Освятили її у 70-х роках XIX століття, уже після смерті Г. Романченка [22,

с. 289]. В огорожі Петропавлівської церкви був похований міський голова Єлисаветграда О. М. Пашутін. Загалом за нашими підрахунками в огорожі Петро-Павлівської церкви було поховано близько 100 осіб.

З 60-х років XIX століття церкви відкривалися і при навчальних закладах. Для прикладу, свої церкви у Єлисаветграді мали Єлисаветградське духовне училище, Єлисаветградське реальне училище, Єлисаветградське кавалерійське училище. Вони діяли так само, як і всі міські церкви, але недільні і святкові служби в них правилися переважно для вихованців, викладачів та членів їх сімей. При Єлисаветградському кавалерійському училищі діяла церква Архангела Михаїла, освячена у 1870 році, а остаточно оформлена у 1876 році [26, с. 65].

Отже, маємо констатувати, що впродовж другої половини XVIII – початку XX століття у Єлисаветграді було збудовано та уведено в дію ряд православних церков, діяльність яких орієнтувалися на духовні потреби містян. В означений період головним храмом міста був Успенський кафедральний собор, який був одним з найбільших на півдні України. Окрім нього в межах міста діяли церкви орієнтовані охопити прихожан, що проживали на лівому і правому берегах Інгулу, церкви для прихожан, які проживали у передмістях Єлисаветграда, а також невеликі храми при навчальних закладах. Кількість церков була обумовлена кількістю православного населення міста.

РОЗДІЛ ІІІ

ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЄЛИСАВЕТГРАДА У РАДЯНСЬКИЙ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У Єлисаветградському повіті більшовицький режим було встановлено наприкінці 1920 року. Саме з цього часу починається новий етап в історії місцевих церков. Було створено спеціальну комісію, яка мала виконувати накази центру стосовно релігії. Вперше в Єлисаветграді така комісія зібралась 23 травня 1921 року, священнослужителям було зачитано декрет *“Об отделении церкви от государства и школы от церкви”*[2]. На черговому засіданні 25 жовтня видано розпорядження стосовно негайної здачі всіх церковних книг та описи церковного майна. Усе, що належало церкві, разом з будівлею храму оголошувалось майном Радянської держави. Церковні громади позбавлялись права будувати огорожі, тепер її можна було використовувати лише для огороження дитячих майданчиків та міських садів. 27 вересня 1921 року відповідно до постанови Народного комісаріату юстиції УСРР усі церковнослужителі оголошувалися *“суспільними паразитами”*[23, с. 20].

Першою церквою, яку хотіли негайно закрити, була церква в ім'я Архангела Михаїла при кавалерійському училищі. Але релігійна громада була категорично проти подібних дій. 21 лютого 1922 року розпочався процес опису майна Успенського кафедрального собору, але закінчити його не змогли, продовжили лише 25 березня того ж року [23, с. 15]. Комісія оцінювала якість кольорових металів, але біля входу розпочалися сутички з місцевим населенням. 14 липня 1923 року комісія почала розподіляти конфісковане майно собору: *“20 пудів канату дали окрсобезу; один бронзовий дзвін передали на потреби ВРНГ для використання на потреби держави; 400 пудів листового заліза віддали на потреби “металообробної промисловості”; 400 пудів кам'яного вугілля забрала інспекція народної*

освіти, їй віддали і 12 шкільних парт, кілька столів та шаф, церковну та “співочу” бібліотеку доручили перевірити “Політпросвіту”; забрали також 5 покривал та 2 перські килими”[23, с. 59-60].

17 червня 1922 року комісія по вилучення церковного майна вдруге відвідала Грецьку церкву, де було реквізовано цінностей вагою 5 фунтів 69 золотників срібла. 8 червня 1922 року було повторно пограбовано Петропавлівську церкву, де відібрали всі золоті та срібні ложки, тарілки, хрести, кадила, лампадки [23, с. 89]. 21 липня 1922 року вкотре було вилучено майно Успенської церкви, за оцінками єлисаветградського ювеліра Гольдберга сума пограбованого складала – 7 419 крб.[23, с. 89].

7 серпня 1924 року м. Єлисаветград було перейменовано на Зінов'євськ. У роки НЕПу антирелігійна кампанія призупинилась. Було ліквідовано комісії, які займалися реквізицією церковного майна. Коли СРСР став на курс побудови індустріальної держави, для потреб промисловості почали знову віднімати у церков кольорові метали. У 1929 році ВЦВК ухвалила антирелігійну постанову про заборону дзвонити в церковні дзвони, звук яких порушував права трудящих на відпочинок. Восени 1929 року у Зінов'євську відбувся загальний страйк робітників проти церковних дзвонів, вони вимагали негайно їх зняти і передати у фонд індустріалізації [16, с. 108]. У звіті про зняття дзвонів по Зінов'євській окрузі станом на 1 квітня 1930 р. зазначається, що з Грецької церкви було знято 5 дзвонів загальною вагою 4 т 610 кг[16, с. 111].

З перших років XX століття Успенський собор жодного разу не ремонтувався. Фарба вицвіла, по металу пішла іржа – це непокоїло окружне керівництво, адже храм розташовувався на центральній вулиці – Карла Маркса. У січні 1927 року було організовано комісію, якій доручили підготовку для проведення ремонтних робіт. На збір коштів було виділено 1 рік. У встановлений строк потрібну суму уповноважені органи зібрати не змогли.

З квітня 1929 року почалась підготовка по ліквідації Успенського собору. На зборах робітників міста було вирішено закрити собор [23, с. 151]. Спочатку було вирішено передати приміщення під Центральну бібліотеку та Музей революції, але цього так і не сталося. На початку 30-х років від собору залишилися лише голі стіни. Приміщення перетворили на склад (Додаток 1, фото 1; фото 2), (Додаток 3, фото 3).

У 30-х роках було ліквідовано Знаменівську церкву. У 1932 році закрито Покровський храм на Ковалівці, свою діяльність він відновив у 1942 році (Додаток 7, фото 11).

З початком радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. релігійна ситуація в місті змінилась. Німецькі окупанти дозволяли діяльність православних церков (Додаток 1, фото 2), (Додаток 2). Населення за власні кошти ремонтували приміщення та виготовляло церковне начиння. Але з 1943 року, коли німці почали програвати битви на фронтах, їх релігійна політика все більше нагадувала політику більшовиків. До Німеччини почали вивозити церковні цінності, заборонялися релігійні свята. Під час наступу радянської армії для вогневих точок використовували церкви та дзвони.

Під час звільнення Кіровограда Успенський собор було сильно пошкоджено, а тому згодом його було розібрано, а на його місці збудовано приміщення обкому партії. Нині в ньому розташована міська рада.

Після війни політика радянського керівництва стосовно релігії дещо пом'якшала. У 1947 році було утворено Кіровоградську єпархію. Грецьку церкву Володимирської ікони Божої Матері перейменовано на Кафедральний собор Різдва Пресвятої Богородиці, богослужіння в якій ведуться по сьогоднішній день (Додаток 6, фото 9), (Додаток 7, фото 12). Розташована за адресою вул. Велика Перспективна, 74.

16 березня 1961 рішенням Кіровоградського облвиконкому Спасо-Преображенська православна церква була знята з реєстрації (Додаток 3, фото 5), (Додаток 4, фото 6). У її приміщенні у 1965 році була розміщена картина галерея. Територія некрополю віддана під забудову, на його місці з'явилась

взуттєва фабрика. Тільки у 1991 році храм було повернуто прихожанам. Сьогодні він знаходиться за адресою вул. Преображенська, 22[25, с. 321].

21 березня 1963 року з реєстру було знято Покровську церкву. У приміщенні храму зберігали сіль, ремонтували техніку, у 1971 році передано музично-хоровому товариству[23, с. 321]. У 1988 році Покровську церкву у жахливому стані повернули релігійній громаді, богослужіння почалися уже в 1989 році (Додаток 4, фото 7), (Додаток 5).

Петропавлівська церква була наполовину зруйнована ще в 30-ті роки ХХ століття. Після війни у напівзруйнованому приміщенні знаходився клуб та бібліотека, у 60-70-х роках на місці храму збудовано кінотеатр "Хроніка" (Додаток 13). У 70-ті роки Петропавлівське кладовище було знищено, а на його місці збудовано житловий мікрорайон.

У 2009 році міська влада Кіровограда виділила земельну ділянку для відбудови храму на тому ж історичному місці. Але через брак коштів будівництво було тимчасово призупинене.

Отже, ХХ століття можна назвати періодом постійної боротьби держави з церквою. Державний переворот жовтня 1917 року призвів до встановлення атеїстичного режиму та став причиною зміни світогляду більшості населення. Функції церкви на себе взяла світська влада. Усі храми Єлисаветграда в перші десятиліття радянської влади припинили свою діяльність, а згодом більшість із них були знищені. З усіх церков зведених у Єлисаветграді у другій половині ХVІІІ – на початку ХХ століття радянський режим пережили лише три і відновили свою діяльність наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження ми зробили ряд висновків стосовно історії православної церкви в Єлисаветграді.

Опрацювавши доступні дослідження і розвідки з історії православної церкви Єлисаветграда, маємо констатувати, що цілісного комплексного дослідження з окресленої проблеми до сьогоднішнього дня не зроблено. При цьому ми відзначаємо, що існує ряд краєзнавчих публікацій в яких представлені сторінки з історії тих чи інших храмів міста XVIII – XX століть. З-поміж них ми відзначаємо дослідження О. М. Пашутіна, О. М. Мануйлова, І. Д. Петренка та інших краєзнавців.

Джерельна база дослідження представлена подорожніми записками, історико-статистичними матеріалами XIX століття, фотографіями та архівними та документами. Провівши пошук джерел з окресленої теми ми відзначаємо, що її джерелознавчий аспект є також актуальним і перспективним для наукової розробки.

Перша православна церква на території Єлисаветграда з'явилася у 1755 році на території фортеці Святої Єлисавети. Вона була збудована з дерева й освячена на честь Живоначальної Святої Трійці. Подальше церковне будівництво в місті пов'язане з його розбудовою та зростанням кількості міського населення. Починаючи з кінця 50-х – початку 60-х років XVIII століття на території форштадту відбувається будівництво церков для прихожан, що проживають у слободах довкола фортеці Святої Єлисавети. Першим храмом за межами фортеці стала церква на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Усі міські храми, що з'явилися в Єлисаветграді в 50-х – 70-х роках XVIII століття, були дерев'яними. Перехід до кам'яного будівництва в місті починається наприкінці 70-х – на початку 80-х років XVIII століття, після того як значна частина міста вигоріла в наслідок страшної пожежі 1778 року. Перший великий кам'яний храм було збудовано на місці

Успенської церкви також на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Це був другий за величиною храм на півдні України.

Будівництво церков у Єлисаветграді відбувався за рахунок грошей зібраних прихожанами, за рахунок коштів меценатів, коштів з державної казни. Як правило будівництво однієї кам'яної церкви затягувалося на кілька років. Основною причиною довготривалого будівництва була відсутність коштів необхідних для будівельних та оздоблювальних робіт. Серед меценатів, які займалися будівництвом храмів у Єлисаветграді можемо назвати Івана та Анну Красноглазових, Онуфрія Крамаренка, Єгора Щегарцова, Микіну Проніна, Герасима Романченка, Дем'яна Кученка. Усі вони представляли купецький стан міста. Всього впродовж другої половини XVIII – на початку XX століття в Єлисаветграді було збудовано більше десяти церков, які діяли окремо а також при навчальних закладах. Першим головним храмом міста стала Троїцька церква, що діяла на території фортеці Святої Єлисавети. На початку XIX століття головним храмом Єлисаветграда став Успенський кафедральний собор. Цей статус за ним зберігався до встановлення в місті радянської влади та започаткованого нею антицерковного руху.

Доля храмів міста Єлисаветграда після встановлення радянської влади в місті дуже трагічна. Спочатку вони пограбовані, а потім пристосовані під потреби атеїстично налаштованого населення. Нам вдалося встановити, що в церквах міста в різний час діяли склади, бібліотеки, танцювальні майданчики, клуби, ремонтні станції, картинна галерея. З усіх церков, які були збудовані в Єлисаветграді у другій половині XVIII – на початку XX століття радянську влади пережили лише три. Усі вони відновили свою діяльність на початку 90-х років XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. **18 декабря 1918 г.** – Декрет “О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния” : [Электронный ресурс] : <http://docs.cntd.ru/document/456017706>
2. **23 января 1918 г.** – Декрет “Об отделении церкви от государства и школы от церкви”: [Электронный ресурс]: <http://docs.cntd.ru/document/9054838>.
3. **Гаврііл (Розанов).** Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гаврііл (Розанов) – Одесса : Городская типография, 1848. – 74 с.
4. **Гільденштедт Й.-А.** Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 р. / Упорядник А. В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2005. – 52 с.
5. **Еленевский Ф.** Краткая записка об Елисаветградском Успенском соборе // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям / Ф. Еленевский – 1888. – 1 ноября. - №21. – с. 671 – 674
6. **Метрична книга** Елисаветградського Успенського Собора с 1776 по 1801 год. – ДАКО. – Ф.160. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – 264 арк.
7. **Пивовар А. В.** Фонд херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780-1812 років / А. В. Пивовар – К.:Академперіодика, 2008. – 312 с.
8. **Пивовар А. В.** Поселення Задніпровських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар - К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
9. **Протокол** собрания губернского правления и переписка с гражданами губернаторами о передаче городов южного поселения военного ведомства в гражданское ведомство. Сведения о состоянии передаваемых городов. План г. Елисаветграда. – ДАКО. – Ф.488. – Оп 1. – Од. зб. 1315. – 178 арк.

10. **Феодосий Макаревский.** Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий Макаревский – Дніпропетровськ: ВАТ ”Дніпрокнига”. – 2000. – 1080 с.
11. **Хронологико-Историческое** описание церквей Епархии Херсонской и Таврической. Гавриил А.Х. и Т. [Архимандрит Херсонский и Таврический Розанов]. // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С.140–211.

Література:

12. **Буряк Л. І., Киридон А. М.** Зруйновані храми і монастирі України: Анотований покажчик обласного та районного рівня / Л. І. Буряк, А. М. Киридон – К.: Мистецтво, 2013. – 607 с.
13. **Жосан О. Е.** Кіровоград у роки окупації: життя населення та окупантів (документи і спогади) : [альбом] / О. Е. Жосан – Кропивницький : Ексклюзив- Систем, 2018. – 480 с.
14. **Інгульський степ:** історія - краєзнавство - родовід - джерела - спадщина : альманах / упор. В. А. Сердюк. – Львів : ФОП Бадікова Н. О. Вип. 2. – 2017. – 351 с.
15. **Кафедральный собор Рождества Пресвятой Богородицы.** 200 лет [текст]/[А.Н. Мануйлов, Р.В. Кондратюк]. – Кировоград «ИМЭКС-ЛТД», 2012.
16. **Культенко О. В.** Про задоволення потреби заборони на відчуження знаменської церкви м. Єлисаветграда в Німеччині / О. В. Культенко // Наукові записки. – 2012. – Вип. 16. – С. 39-43.
17. **Классова О.** Історія Петропавловського і Вознесенського храмів м. Єлисаветграда / О. Классова // Елисаветградские ведомости. – 2004. – 10 сентября .– С. 1.
18. **Лиман І. І.** Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман – Запоріжжя: РА “Тандем–У”, 2004. – 488 с.

19. **Маленький Париж** / Авторы-составители В. В. Петраков, В. П. Машковцев.
– М.: Пинакотека, 2004. – 240 с.: ил.
20. **Між Бугом і Дніпром**. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України /
Випуск IV. - Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – 371 с.
21. **Пасічняк Л.** З історії Грецької церкви Єлисаветграда / Л. Пасічня //
Народне слово. – 2012. – 12 липня. – С. 12.
22. **Пашутин А. Н.** Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин –
Елисаветград, 1897. – 311 с.
23. **Петренко І. Д.** Невідомі війни (церква і держава на Кіровоградщині в 20-
60-х ХХ ст.) / І. Д. Петренко – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. – 376 с.
24. **Петренко І. Д.** Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-
1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать») / І. Д. Петренко – Кіровоград:
Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.
25. **Спасо-Преображенський собор** // Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград,
1754 – 2004. Ілюстрована енциклопедія., Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2004. –
294 с.
26. **Чуднов О. В.** Подорожня записка / О. В. Чуднов // Єлисавет .–1992. – №12. –
С. 2.
27. **Шевченко С. І.** Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського
кавалерійського училища до Української кіннотної військової школи ім.
Будьонного (1850-і - 1930-і рр.) : книга-альбом / авт. тексту Сергій Шевченко
; фото, архівні, картограф. матеріали Олександр Чуднов. – Кіровоград :
Імекс-ЛТД, 2015. – 231 с.
28. **Шляховий К. В.** Перша церква Єлисаветграда / К. В. Шляховий – Благовіст.
–2002. – №2. – С.4.

**Фото. 1. Успенський собор, 1941 р.
Вигляд з перетину вулиць Великої Перспективної та Нижньо-Донської
(сьогодні – вул. Тараса Карпи).**

**Фото. 2. Успенський собор, 1943 р.
Вигляд з перетину вулиць Великої Перспективної та Нижньо-Донської.**

**Фото. 3. Успенський собор, 1942 р.
Вигляд із перехрестя вулиць Великої Перспективної та Гоголя.**

**Фото. 4. Успенський собор, 1943 р.
Вигляд з вул. Гоголя.**

**Фото. 5. Спасо-Преображенський собор, 1941.
Знімок зроблено з подвір'я у кварталі між вулицями
Олександрівською та Пашутінською**

**Фото. 6. Спасо-Преображенський собор, 1943 р.
Знімок із вул. Олександрівської**

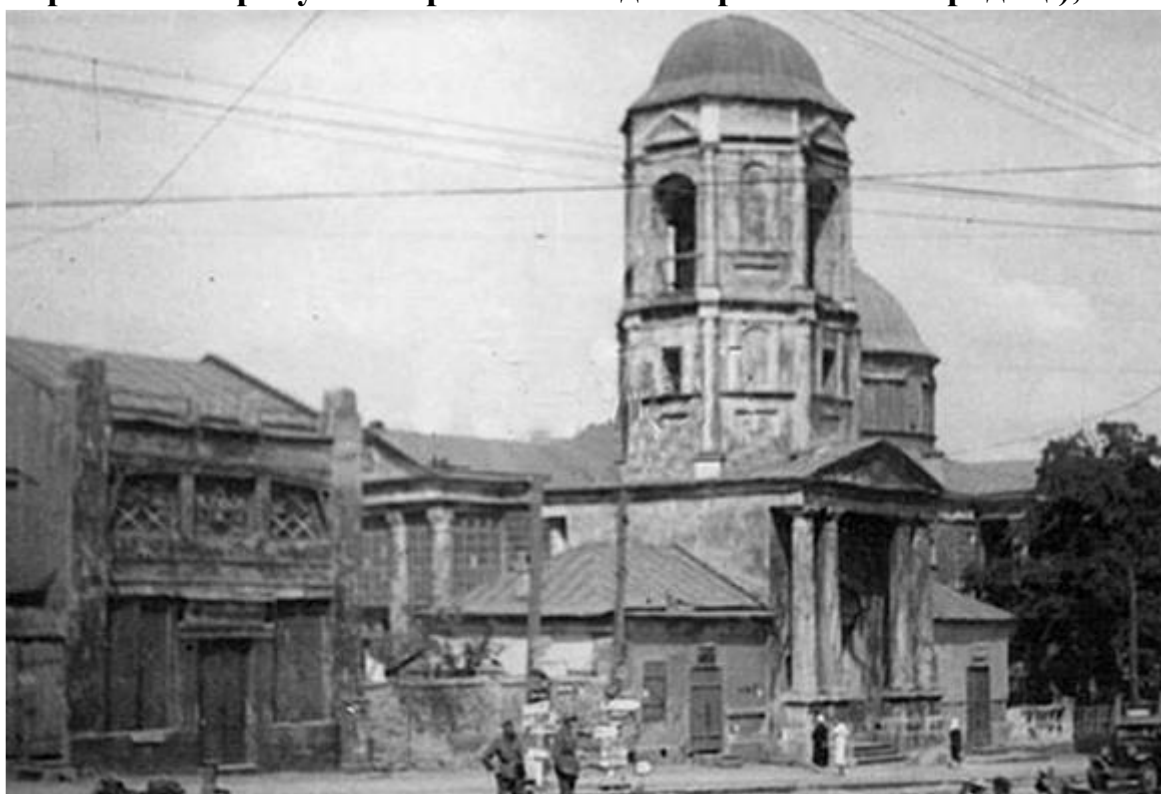
Фото.7. Храм Покрови Пресвятої Богородиці на Ковалівці, 1942 р.

Фото. 8. Храм Покрови Пресвятої Богородиці на Ковалівці, 1942 р.

Фото. 9. Грецька церква – собор Володимирської ікони Божої Матері (з вересня 1941 року – собор Свято-Різдва Пресвятої Богородиці), 1941 р.

Фото. 10. Собор Володимирської ікони Божої Матері. 1941 р.

Фото. 11. Знам'янська церква. Фото початку XX століття

Фото. 12. Священики та парафіяни собору Свято-Різдва Пресвятої Богородиці, 1943 р.

Фото. 13. Петропавліська церква. Близько 1918 року.